

Het nationaalsocialisme was in de waarste zin van het woord giftig. Het heeft de wereld een chemisch erfgoed nagelaten waar we tegenwoordig nog mee te maken hebben: een vergif dat niet meer zo snel zal verdwijnen. Hoewel de nazi's zich voordeden als de grote zedenmeesters en er met veel propagandistisch theater en draconische straffen een ideologisch onderbouwde strikte antidrugspolitiek op na hielden, werd een bijzonder krachtige, zeer verslavende en perfide stof onder Hitler een populair product op de algemene markt. Volkomen legaal maakte deze stof in de vorm van pillen onder de merknaam Pervitin in de jaren dertig overal furore in het Duitse Rijk, en later in de bezette landen van Europa. Het werd de geaccepteerde en in elke apotheek te verkrijgen 'volksdrug' die pas vanaf 1939 alleen op recept verkrijgbaar was, en vanaf 1941 ten slotte onder de bepalingen van de rijksopiumwet kwam te vallen.

De werkzame stof, methamfetamine, is tegenwoordig wereldwijd verboden dan wel streng gereguleerd, maar blijft niettemin een van de meest gewilde drugs van onze tijd, met bijna honderd miljoen consumenten, een aantal dat nog steeds toeneemt.³ Het spul wordt veelal door scheikundige leken in verontreinigde vorm in illegale laboratoria geproduceerd en staat in de media bekend als crystal meth. De kristalvorm van de zogenaamde horrodrug, vaak gesnoven in hoge doseringen, mag zich in een ongekennde populariteit verheugen, ook in Europa, waar er steeds meer eerste gebruikers bij komen. Het pepmiddel met de gevaarlijk sterke kick wordt gebruikt als partydrug en om de werkprestaties te verbeteren in kantoren, parlementen en universiteiten. De stof verdrijft slaap en honger en be-

looft euforie, maar is, vooral in zijn huidige verschijningsvorm*, een zeer verslavende drug die schadelijk is voor de gezondheid en mensen te gronde kan richten. En vrijwel niemand weet dat de opkomst ervan plaatsvond in het Derde Rijk.

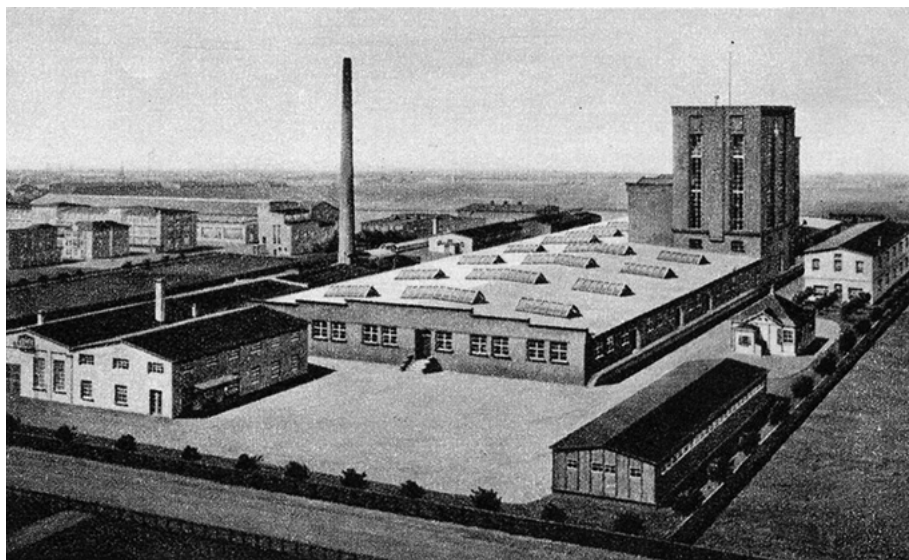
* Methamfetamine is als psychoactieve molecule in zijn zuivere vorm minder schadelijk voor de gezondheid dan de in illegale laboratoria vaak amateuristisch vervaardigde crystal meth waaraan giftige stoffen als benzine, accuzuur of antivriesmiddelen worden toegevoegd.

BREAKING BAD: DE DRUGSKEUKEN VAN DE HOOFDSTAD

Speurwerk in de eenentwintigste eeuw. Onder een zomerhemel die zich strakblauw uitstrekt boven industriële complexen en rijen nieuwbouwhuizen die wel gekloond lijken, rijd ik met de trein van de s-Bahn naar de zuidoostelijke rand van Berlijn. Om de restanten van de Temmler-fabrieken op te zoeken, die toentertijd de Pervitin produceerden, moet ik uitstappen bij Adlershof, dat zich tegenwoordig 'Duitslands modernste technologiepark' noemt. Ik blijf net buiten de campus, worstel me door een stedelijk niemandsland langs vervallen fabrieksgebouwen en steek een woestijn over van afbrokkelende baksteen en roestig staal.

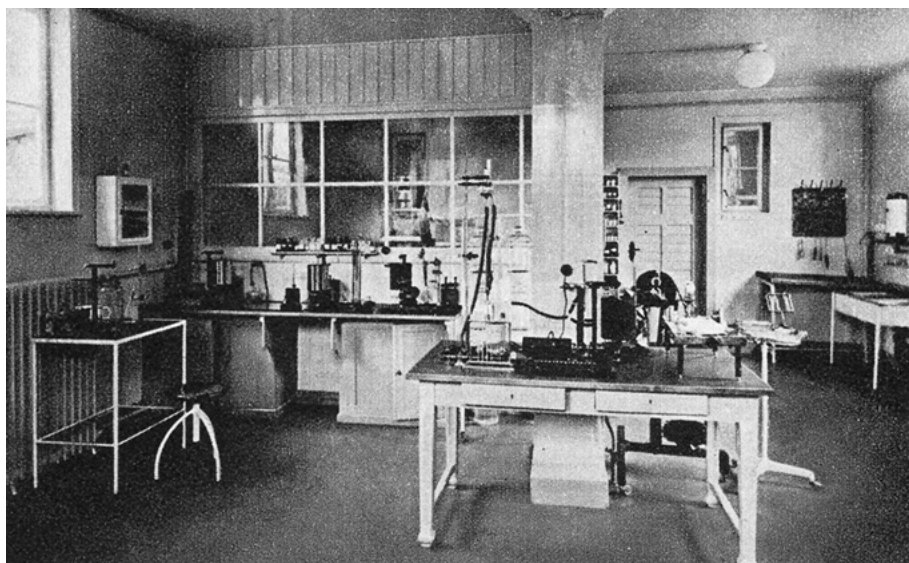
De Temmler-fabrieken vestigden zich hier in 1933. Een jaar later, toen Albert Mendel, de Joodse mede-eigenaar van de chemische fabriek Tempelhof, onteigend werd, nam Temmler diens aandeel over en breidde hij snel uit. Het waren goede tijden voor de Duitse chemische industrie, althans als die zuiver Arisch was, en vooral de farmaceutische ontwikkeling maakte een ongekende bloei door. Onophoudelijk werd er naar nieuwe, baanbrekende stoffen gezocht die de moderne mens verlichting van zijn pijn en afleiding van zijn bekommernissen moesten bezorgen. Er werd druk geëxperimenteerd in de laboratoria en de farmacologische bakens die toen werden uitgezet bepalen tot op heden mede onze koers.

De voormalige medicijnfabriek Temmler in Berlijn-Johannisthal is tegenwoordig een ruïne. Niets herinnert meer aan de bloei uit het verleden, toen hier iedere week miljoenen Pervitin-pillen werden geperst. Het fabrieksterrein ligt er kaalgeslagen, doods en ongebruikt bij. Ik steek de vervallen parkeerplaats over, worstel me door een bosje woekerend onkruid en

© Temmler Pharma GmbH & Co KG

De Temmler-fabrieken in Berlijn-Johannisthal vroeger

© Temmler Pharma GmbH & Co KG

© Norman Ohler

... en nu

© Joachim Gern, Berlin

klim over een muur waarop nog altijd ingemetselde glasscher-
ven zitten om indringers te weren. Tussen de varens en opge-
schoten struiken staat het oude houten ‘heksenhuisje’ van stich-
ter Theodor Temmler, ooit de kiemcel van de firma. Achter het
dichte elzenbos rijst een bakstenen gebouw op dat eveneens
compleet verlaten is. Een van de vensters is zo kapot dat ik
erdoor naar binnen kan klimmen, waarna ik door een lange,
donkere gang loop. De wanden en plafonds wasemen een mufte
schimmellucht uit. Aan het eind van de gang zie ik een half-
open deur waarvan de lichtgroene verf overal afbladdert. Er-
achter schijnt van rechts daglicht door twee gebarsten indus-
triële glas-in-loodramen naar binnen. Buiten is alles overwoe-
kerd, hierbinnen is alles leeg. In de hoek ligt een oud vogelnest.
De muren zijn bedekt met witte, deels afgeslagen tegeltjes die
doorlopen tot aan het hoge plafond met ronde afzuiggangen.

Ik sta in het voormalige laboratorium van dr. Fritz Hauschild,
van 1937 tot 1941 hoofd farmacologie bij Temmler, waar hij op
zoek was naar een nieuw soort medicijn, een ‘prestatieverho-
gend middel’. Dit is de voormalige drugskeuken van het Derde
Rijk. Hier brouwden de chemici met porseleinen potten, con-
densators met doorlopende buizen en glazen koelers hun loep-
zuivere stof. Hier rammelden de deksels van de bolle kookkol-
ven die sissend hete geel-rode damp lieten ontsnappen, terwijl
emulsies afbraken en vingers in witte handschoenen de instel-
lingen van de percolator regelden. Er ontstond methamfetami-
ne, en wel van een kwaliteit zoals zelfs de fictieve drugskok
Walter White uit de Amerikaanse tv-serie *Breaking Bad*, die
crystal meth tot het symbool van onze tijd heeft gebombar-
deerd, in zijn beste dagen nooit heeft bereikt.

Letterlijk vertaald betekent *breaking bad* zoiets als ‘plotseling
van gedrag veranderen en iets slechts doen’. Misschien ook geen
gekke kop voor boven de jaren 1933 tot 1945 in Duitsland.

VOORSPEL IN DE NEGENTIENDE EEUW: DE OERDRUG

‘Vrijwillige afhankelijkheid is de mooiste toestand.’

JOHANN WOLFGANG VON GOETHE

Om de historische relevantie van deze en andere drugs voor de gebeurtenissen in de nationaalsocialistische staat te kunnen begrijpen, moeten we een eindje teruggaan in de tijd. De ontwikkelingsgeschiedenis van de moderne samenlevingen is evenzeer gekoppeld aan de geschiedenis van het ontstaan en de verspreiding van verdovende middelen als de economie aan het voortschrijden van de techniek. Een beginpunt: in het jaar 1805 schreef Goethe in het classicistische Weimar zijn *Faust*, waarin hij met dichterlijke middelen een van zijn stellingen te berde brengt, namelijk dat de wording van de mens zelf drugsafhankelijk is: ik verander mijn brein, dus ik besta. Tegelijkertijd experimenteerde de apothekersassistent Friedrich Wilhelm Sertürner in het minder glamoureuze Westfaalse Paderborn met papaver, waarvan het verdikte sap, opium, beter in staat was pijn te onderdrukken dan welke andere stof ook. Goethe trachtte langs poëtisch-dramatische weg te doorgronden wat de wereld uiteindelijk bij elkaar houdt, Sertürner wilde daarentegen een concreet en duizenden jaren oud probleem oplossen dat de mens als soort minstens evenzeer raakte.

De concrete uitdaging voor de geniale eenentwintigjarige chemicus was dat de concentraties aan werkzame stof in de papaver sterk verschilden, afhankelijk van de groeiomstandigheden. Soms verzachtte het bittere sap de pijn niet genoeg, en soms was er onbedoeld sprake van overdosering en vergiftiging. Sertürner deed, net als Goethe terwijl hij opiumhoudende lau-

danum consumeerde in zijn dichtersstulp, helemaal op eigen kracht een sensationele ontdekking: het lukte hem de morfine te isoleren, de werkzame alkaloïde in de opium, als een soort farmacologische Mefisto die pijn in welbehagen omtoverde. Het was niet alleen een keerpunt in de geschiedenis van de farmacologie, maar ook een van de belangrijkste gebeurtenissen uit het begin van de negentiende eeuw en de geschiedenis van de hele mensheid. De pijn, die afschuwelijke metgezel van de mens, kon nu heel precies gedoseerd verzacht of zelfs verjaagd worden. Overal in Europa hadden farmaceuten in hun apotheken tot dan toe naar beste vermogen en geweten pillen gedraaid van de ingrediënten uit hun eigen kruidentuin of die van plaatselijke kruidenvrouwtjes. Maar nu ontstonden binnen een paar jaar ware fabriekjes, waarin farmacologische standaards werden ontwikkeld.* Morfine bood niet alleen verlichting van alle beproevingen van het leven, je kon er ook goede zaken mee doen.

De eigenaar van de Engel-apotheek in Darmstadt, Emanuel Merck, was een pionier op dit gebied. In 1827 stelde hij zich als ondernemer ten doel dat hij alkaloïde en andere geneesmiddelen in steeds dezelfde kwaliteit wilde leveren. Niet alleen de tegenwoordig nog altijd florerende firma Merck was geboren, maar ook de hele Duitse farmaceutische industrie. En toen rond 1805 de injectiespuit werd uitgevonden kon de zegetocht van de morfine door niets meer worden gestuit. De pijnstillers werden massaal ingezet in de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865) en ook in de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 deed de morfinespuit al snel routinematig de ronde.⁴ De invloed ervan was enorm, zowel in positieve als negatieve zin. Zelfs de pijn

* Voorlopers van deze bedrijven waren de christelijke kloosters, die al in de middeleeuwen op grote schaal medicijnen vervaardigden en tot buiten hun verzorgingsgebied exporteerden. Ook in Venetië (waar in 1647 het eerste koffiehuis van Europa werd geopend) werden al sinds de veertiende eeuw chemische en farmaceutische preparaten vervaardigd.

van zwaargewonden kon dankzij de stof worden verlicht, maar dat maakte anderzijds ook oorlogen op nog grotere schaal mogelijk: de soldaten die vroeger vanwege een verwonding meestal langdurig uit de roulatie waren, werden nu sneller weer opgelapt en zo mogelijk opnieuw naar het front gestuurd.

Met morfine, ook wel morfium genoemd, bereikte de ontwikkeling van de pijnbestrijding en verdoving een beslissend hoogtepunt. Dat gold zowel in het leger als in de burgermaatschappij. Het werd beschouwd als een universeel wondermiddel en werd overal ter wereld door iedereen gebruikt, van arbeider tot edele, van Europa en Azië tot in Amerika. In de *drugstores* van de Verenigde Staten werden in die tijd vooral twee werkzame stoffen zonder recept aangeboden: morfinehoudende dranken die rustig maakten en cocaïnehoudende mixdranken (zoals aanvankelijk de Mariani, een bordeauxwijn met coca-extract, en ook Coca-Cola*) die werden gebruikt als medicijn tegen neerslachtigheid, als euforisch stemmend genotmiddel en voor plaatselijke verdoving. Maar dat was nog maar het begin. Al snel begon de zich ontwikkelende industrie te diversifiëren; er moesten nieuwe producten komen. Op 10 augustus 1897 wist Felix Hoffmann, een chemicus van de firma Bayer, acetylsalicylzuur samen te stellen uit een werkzame stof in wilgenschors. Het kwam onder de naam 'Aspirin' in de handel en veroverde de wereld. Elf dagen later ontdekte dezelfde man nog een stof, die ook wereldberoemd zou worden: diacetylmorfine, een derivaat van morfine, de eerste designerdrug ter wereld. De stof kwam onder de merknaam 'Heroin' op de markt en begon aan een zegetocht. 'Heroïne is goede handel,' verkondigden de directeurs van Bayer trots. Ze verkochten het als

* De Amerikaanse apotheker Pemberton combineerde rond 1885 cocaïne met cafeïne in een verfrissende drank die al snel ook als algemeen geneesmiddel werd aangeboden onder de naam Coca-Cola. Tot 1903 bevatte de oer-Coke per liter ongeveer 250 milligram cocaïne.⁵

middel tegen hoofdpijn en onpasselijkheid en als hoestdrank voor kinderen. Het was zelfs geschikt voor baby's met krampjes of slaapproblemen.⁶

De zaken gingen niet alleen bij Bayer goed. In de laatste drie decennia van de negentiende eeuw ontwikkelden zich verschillende farmaceutische complexen langs de Rijn. Ze gedijden onder een structureel gelukkig gesternte: vanwege de staatkundige versnippering van het Duitse keizerrijk waren bankkapitaal en de bereidheid om grote investeringsrisico's te nemen relatief schaars, maar daar had de chemische industrie ook geen behoefte aan, omdat die in vergelijking met de traditionele zware industrie maar weinig apparatuur en grondstoffen nodig had. Ook kleinere investeringen beloofden hoge winstmarges: het kwam vooral aan op de intuïtie en vakkennis van de ontwikkelaars. Duitsland was rijk aan dit menselijk kapitaal en bezat een schier onuitputtelijk reservoir aan uitstekend opgeleide chemici en ingenieurs, dat door het toen nog beste opleidingssysteem ter wereld werd gevoed. Het netwerk van universiteiten en technische hogescholen werd gezien als voorbeeldig; wetenschap en economie gingen hand in hand. Het onderzoek draaide op volle toeren en er werden tal van patenten ontwikkeld. Duitsland werd vooral wat de chemische industrie betrof nog voor de eeuwwisseling de 'werkplaats van de wereld', en *made in Germany* werd een waarmerk voor kwaliteit, ook met betrekking tot drugs.